

દિવાળી

પ્રકાશનું પર્વ આસો વદ ૩૦, અમાવસ્થા

પ્રાચીન કાળમાં આપણા લોકો બળેવને દિવસે વહાણવટે નીકળી ક્યારેક તો દરિયાપારના દેશોની સફરે પણ જતા. દશેરાને દિવસે રાજાઓ અને યોદ્ધાઓ પોતાની સરહદના સીમાડાઓ ઓળંગી વિજય માટે પ્રસ્થાન કરતા, પરંતુ દિવાળીને દિવસે રાજાઓ અને વેપારીઓ બંને સ્વદેશ આવીને પોતાના કુટુંબની સાથે રહેતા. દિવાળી એ રીતે સ્નેહસંમેલન જેવી બની જતી.

પ્રકાશનું પર્વ દિવાળી એ સમર્પણનો ઉત્સવ છે. બલિ રાજાએ પોતાનું મસ્તક નમાવી પોતાના સમગ્ર અસ્તિત્વને શ્રીકૃષ્ણના ચરણે ધર્યું. બલિના આ દાનશૌર્યના સ્મારક તરીકે શ્રી વિષ્ણુએ બલિને નામે ત્રણ અહોરાત્રનો તહેવાર નક્કી કર્યો. એજ દિવાળી બની. દીપ એટલે દીવો અને આવલી એટલે હારમાળા. આમ દીપોની હારમાળા વાળી દીપાવાલી અંતે દિવાળી બની. આની સાથે એક પ્રાચીન કથા પણ સંકળાયેલી છે. લંકેશ રાવણને જીતીને રામ, લક્ષ્મણ, સીતા અને હનુમાન પાછાં ફર્યા ત્યારે અયોધ્યામાં સૌ પ્રથમ વાર દિવાળી ઉજવાઈ હતી. તેમણે દીવા પ્રગટાવી આનંદ ઉત્સવ મનાવ્યો હતો. આમ આ રામના

રાવણ પરના વિજયની યાદમાં ઉજવાતો ઉત્સવ છે. અમાસની અંધારી રાતને પ્રકાશના પર્વમાં ફેરવી નાખી અસત્યના અંધકાર ઉપર સત્યરૂપી પ્રકાશનો વિજય બતાવે છે. અજ્ઞાન ઉપર જ્ઞાન અને દુરાચાર પર સદાચાર વિજય મેળવે છે. માનવહૃદયની અંદર રહેલ વેરઝેર, કટુતા, રાગદ્વેષ જેવા દુર્ગુણોના અંધકારને ઉલેચવાનો મહિમા આ દિવસે છે. આ ઉત્સવને સમજપૂર્વક ઉજવવામાં આવે તો એમાં સમગ્ર જીવનનું સુસ્પષ્ટ દર્શન થાય અને મૈત્રી, માનવપ્રેમ, એખલાસ, સદ્ભાવના જેવા ભાઈચારાના ગુણોને પ્રગટાવવાનો અવસર મળે. દીવો એ જ્ઞાનનું પ્રતીક છે. “દિલમાં જો દીવો પ્રગટે તો રોજ દિવાળી, ભ્રાત”.

ધનતેરશ, કાળીચૌદશ, દિવાળી, બેસતું વર્ષ અને ભાઈબીજ એમ પાંચ તહેવારોનું ઝૂમખું છે. દિવાળી, સમાપ્ત થતા વર્ષને વિદાય આપવાનો અને નવા વર્ષને આવકારવાનો ઉત્સવ બની રહે છે. બળેવના દિવસે ધર્મ અને શાસ્ત્ર પ્રધાન હોય છે, દશેરાને દિવસે યુદ્ધ અને શાસ્ત્ર પ્રધાન રહે છે પરંતુ દિવાળીને દિવસે તો લક્ષ્મી અને મિષ્ટાન્ન પ્રધાનપદ્મ ભોગવે છે. આ દિવસે વૈશ્યો ચોપડાપૂજન કરે છે. સમગ્ર વર્ષનું સરવૈયું કાઢવાનો આ દિવસ છે. રાગદ્વેષ, વેરઝેર અને કટુતાને જીવનમાંથી દૂર કરી નવા વર્ષને દિવસે પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહથી જીવનને ભર્યું બનાવાય એ ખાસ સંદેશ છે.

વાઘબારશ આવે એટલે દિવાળી ઉત્તમ રીતે શરૂ થઈ જાય. ઘરનાં આંગણાંને વાઘનાં ચિત્રોથી સુશોભિત કરવાનો આ દિવસ છે. વાઘબારશે ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ ઘરનો ઉંબરો પૂજીને પછી આંગણામાં વાઘનું ચિત્ર દોરે છે. વાઘ માંડવું એટલે દેવું પતાવવું, હિસાબ પતાવવો. વાઘરૂપવાળા દૈત્યનો નાશ આ દિવસે છે એમ મનાય છે. આ દિવસે ગાય, વાછરડાં, બળદ વગેરેની પૂજા થાય છે. આમે ગોવત્સદ્વાદશી પણ કહે છે.

વાઘબારશથી પછી દિવાળીની તૈયારી જેવો તહેવાર એટલે ધનતેરશ. લોકવાર્તા પ્રમાણે યુવાનોનાં અપમૃત્યુથી છૂટેલી દયાનો આ તહેવાર છે. પણ મુખ્યત્વે એ લક્ષ્મી પૂજનનો તહેવાર છે. આપણી સંસ્કૃતિએ લક્ષ્મીને તુચ્છ કે ત્યાજ્ય માનવાની ભૂલ નથી કરી. લક્ષ્મીને મા ગણી તેને પૂજ્ય ગણી છે. વિકૃત માર્ગે વપરાય તે અલક્ષ્મી, સ્વાર્થમાં વપરાય તે વિત્ત, પરાર્થે વપરાય તે લક્ષ્મી, પણ પ્રભુકાર્યાર્થે વપરાય તે મહાલક્ષ્મી. સાંસ્કૃતિક કાર્યમાં ઉદાર હાથે લક્ષ્મી વેરનારને ત્યાં લક્ષ્મી પેઢીઓની પેઢીઓ સુધી રહે છે. લક્ષ્મી એ મહાન પ્રેરક બળ અને શક્તિ હોવાથી તે સજ્જનોના હાથમાં જ રહેવી જોઈએ કે જેથી એનો પ્રવાહ ચાલુ રહે. એ ભોગ પ્રાપ્તિનું સાધન નથી પણ પરમાત્માની પ્રસાદી છે એવું માનનાર વ્યક્તિ પતનની ખીણમાં ધકેલાઈ જતી નથી. જ્યાં નદી, તળાવ કે સરોવર હોય ત્યાં હોડીઓ બનાવી એમાં દીવો પ્રગટાવી એને જળના પ્રવાહમાં વહેતો મૂકવાનો રિવાજ છે. આ દિવસે ગાયોના ધણની પૂજા પણ કરવામાં આવે છે.

ધનતેરશ પછી કાળીચૌદશને દિવસે મહાકાલીનું પૂજન થાય છે. આ દિવસ સાથે પણ એક કથા સંકળાયેલી છે. ભાગવતની એક પૌરાણિક કથાનુસાર હજારો વર્ષ પૂર્વે પ્રાજ્ઞ્યોતિષ દેશનો રાજા નરકાસુર પ્રજા ઉપર સિતમ ગુજારતો હતો. સ્ત્રી-સૌંદર્યનો તે શિકારી હતો. જુદા જુદા પ્રદેશની રાજકુમારીઓને તેણે કેદ કરી હતી અને તેમના પર સખત જુલમ ગુજારતો હતો. ચતુર્દશીને દિવસે શ્રીકૃષ્ણે નરકાસુરનો વધ કરી રાજકુમારીઓને મુક્તિદાન આપ્યું. અસુરના ત્રાસમાંથી મુક્ત થયેલા લોકો નવા વસ્ત્રો પહેરી ફરવા નીકળી પડ્યા. બીજે દિવસે અમાસની ઘોર અંધારી રાત્રે લોકોએ દીપમાળા પ્રગટાવી અનોખો ઉત્સવ ઊજવ્યો. દુઃખની લાંબી ક્ષણો બાદ પ્રાપ્ત થયેલા સુખને તેમણે ખૂબજ ઉલ્લાસમાં ફેરવી નાખ્યું. આ ઉત્સવ એજ બતાવે છે કે નિરાશામાં સબડતો મનુષ્ય આશાના એકાદ કિરણને પણ ખૂબ જ ઉલ્લાસથી વધાવી લઈ છે.

કાળીચૌદશ અને દિવાળી આમ તો એકબીજા સાથે ખૂબ સંકળાઈ ગયાં છે. વેપારીઓ આ દિવસે હિસાબમાં નવા ચોપડાની પૂજા કરી એમાં નવો હિસાબ લખવાનું શરૂ કરે છે. દિવાળી એટલે સમગ્ર વર્ષનું સરવૈયું કાઢવાનો દિવસ. દીવો એ જીવનનું પ્રતીક છે. 'તમસો મન જ્યોતિર્ગમય' એ મંત્રની આરાધના કરી તેજની ઉપાસની કરવી જોઈએ.

બેસતું વર્ષ એ નવી જ વાત લઈને આવે છે. ઇતિહાસની કથાનુસાર આ દિવસે વિક્રમ રાજાએ શકો ઉપર વિજય મેળવી દેશને પરદેશીઓની ધૂંસરીમાંથી મુક્ત કર્યો હતો. આ વિજયનો ઉલ્લાસ આખા દેશમાં હતો. એમની બહાદુરીની કદરરૂપે વિક્રમનું નવું વર્ષ એ દિવસથી શરૂ થાય છે. બેસતું વર્ષ એ રાગદ્વેષને ભૂલી નવા શુભ સંકલ્પો કરવાનું વર્ષ છે. આપણા જીવનમાં અનેક પ્રકારનાં અંધારાં છે. આપણે મોહ અને અજ્ઞાનના તિમિરમાં અટવાઈએ છીએ. આ વખતે જ્ઞાનનો દીપ પ્રગટાવી જીવનમાં નવાં અજવાળાં પાથરીએ. નવા ખાતાના શ્રી ગણેશ માંડીએ. સગાંસંબંધીઓનાં કે મિત્રોનાં વેરઝેર ભૂલી હેતપ્રીત સાથે નૂતન વર્ષાભિનંદન બોલી સંબંધોમાં તાજગી લાવીએ. નૂતનવર્ષ આપણને અદમ્ય ઉત્સાહ અને સ્ફૂર્તિથી જીવનપથ પર આગળ વધવાનું કહે છે. જીવનમાં ક્યાંક પણ અંધકાર હોય તો ત્યાં પુરુષાર્થનો પ્રકાશ પાથરીએ. જ્યાં જ્યાં નરક લાગે ત્યાં સ્વર્ગસુખનું નિર્માણ કરીએ. નવું વર્ષ એ પણ શીખવે છે કે જેની સાથે શત્રુતા હોય તેની પણ ગુણપૂજા કરીને હેતપ્રીતથી નવી શરૂઆત કરીએ.

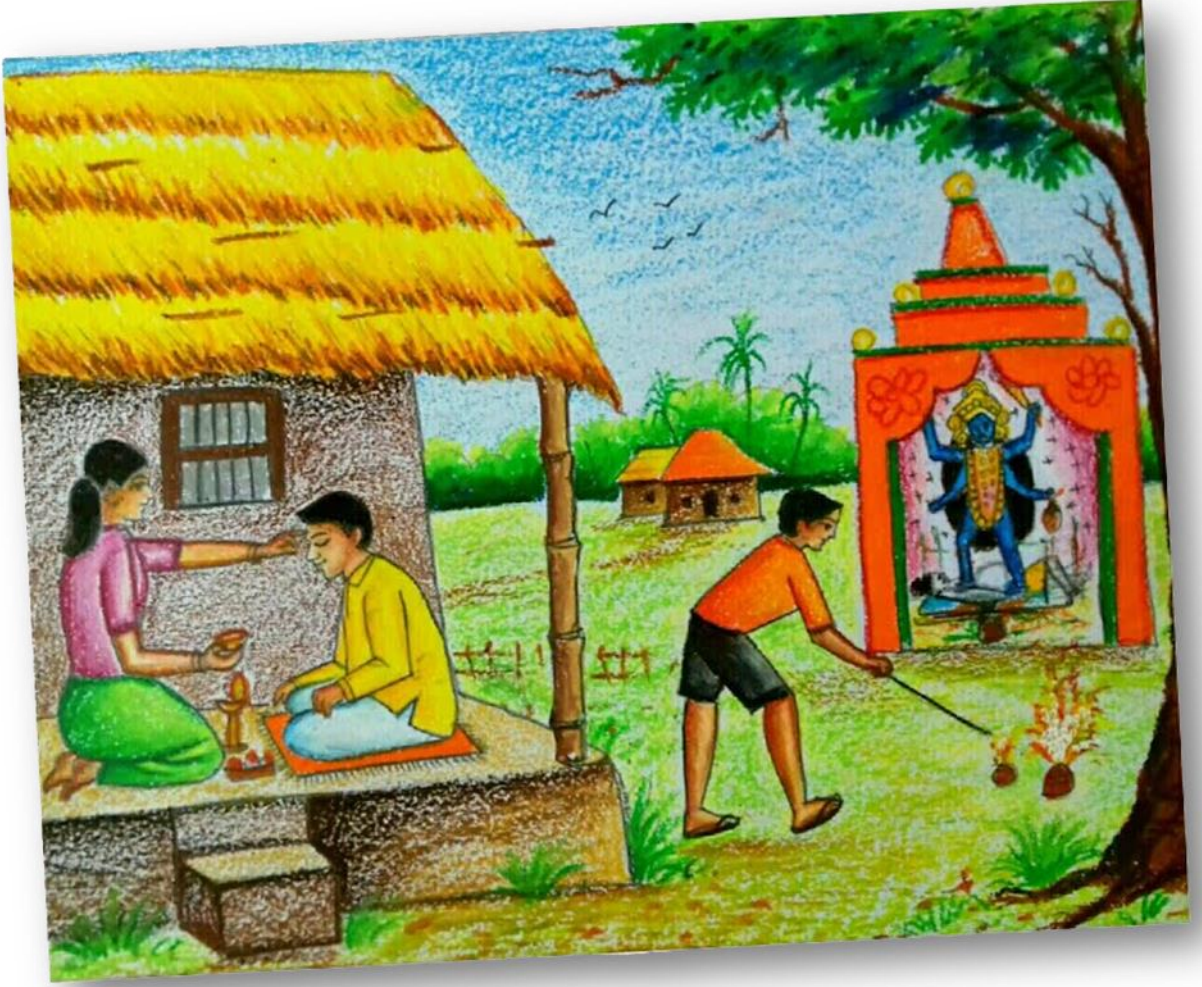
દીપદર્શન એ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં કેટલાંક ધાર્મિક પ્રતીકોમાંનું એક પ્રતીક છે. તુલસીક્યારા પર ઝગમગતો દીવો મંદિરમાં કે ઘરમાં સવારની પૂજા વખતે કે સંધ્યા ટાણે સુંદર વાતાવરણ સર્જે છે. સૂર્ય, અગ્નિ, અને દીપક એ ત્રણેય વિશેષ મહત્ત્વના રહ્યા. દીવાની જ્યોતને નમસ્કાર કરતાં આપણાં શાસ્ત્રોમાં પણ કહ્યું છે કે

“શુભ અને કલ્યાણ કરનાર, આરોગ્ય તથા ધન દેનાર તથા કોઈને પણ શત્રુ સમજવાની બુદ્ધિનો નાશ કરનાર હે દીવાની જ્યોત! હું તને નમસ્કાર કરું છું”. વાત પણ સાચી છે. નવા વર્ષે તો ‘સબસે ઊંચી પ્રેમ સગાઈ’ નો મંત્ર આપણા હૃદયમાં અને મનમાં ગૂંજતો થઈ જવો જોઈએ.

પાંચ તહેવારોના ચોકઠામાં ભાઈબીજ એ સૌથી છેલ્લે આવે છે. કાર્તિક માસના શુક્લપક્ષની દ્વિતીયા એ ચમદ્વિતીયા પણ કહેવાય છે. તે દિવસે યમુનાજીએ પોતાને ઘેર યમની પૂજા કરી તેમને જમાડેલા. આવી જ આપણી ભાઈબીજ. બીજનો ચંદ્ર વિકાસશીલ છે. રામાયણમાં એક પ્રસંગ છે. આમાં સીતાને રામ અને પોતાનામાં રહેલો તફાવત જણાય છે. યમુનાજી એનો જવાબ આપતાં કહે છે, “તું પૂનમનો ચંદ્ર છે જ્યારે રામ બીજના ચંદ્ર છે. અર્થાત્ આવતી કાલથી તારા ક્ષયના દહાડા શરૂ થવાના છે.” જ્યારે રામની જીવનકલા ઉત્તરોત્તર વિકસવાની છે. ચંદ્રનો કલાક્ષય તેની વૃદ્ધિ કરતાં પણ વધુ પ્રશંસનીય બન્યો છે. બીજનો ચંદ્ર કર્તૃત્વનું પ્રતીક છે. પોતાનો ભાઈ બીજના ચંદ્ર જેવો કર્મયોગી બને એવી બહેનની અભિલાષાને આ ઉત્સવ વાચા આપે છે. ચંદ્રમા ઔદાર્ય અને કર્તૃત્વ છે. તેથીજ ભગવાન શિવજીએ પણ બીજના ચંદ્રને માથે ધારણ કર્યો હશે. બીજનું દર્શન પણ પવિત્ર અને મંગલકારી છે. ઇસ્લામ ધર્મ પણ બીજના ચંદ્રનો ઉપાસક છે. વેપારીઓ બીજના દર્શન પરથી બજારની તેજીમંદીનું અનુમાન કરે છે. ભાઈબીજ ભાઈબહેનના ભાવિજીવનને પુષ્ટ કરે છે.

દિવાળીના દિવસોમાં ઉલ્લાસ જ હોય. ભગવાનને પણ આ દિવસોમાં કોઈનું મૃત્યુ થાય એ ગમતું નથી. એક કથા એવું કહે છે કે ઇંદ્રપ્રસ્થનો રાજા હંસ મૃગયાને માટે ફરતો હતો. હૈમ નામના એક નાનકડા રાજાએ એમનું આતિથ્ય કર્યું. એ જ દિવસે હૈમને ત્યાં પુત્રોત્સવ હતો. રાજા અને અન્ય સૌ આનંદ કરતા હતા એટલામાં ભવિષ્યવેત્તાએ આવીને કહ્યું કે, “વિવાહ પછી ચોથે દિવસે આ પુત્ર સર્પદંશથી મૃત્યુ પામશે”. વાત સાંભળતાં જ રંગમાં ભંગ પડ્યો. રાજા ઉદાસ થઈ ગયા છતાં પણ પુત્રને બચાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. યમુનાના એક ધરામાં એક સુરક્ષિત ઘર બાંધ્યું. રાજા ત્યાં રહ્યા. સોળ વર્ષ પછી રાજપુત્રનો વિવાહ થયો. ચોથે દિવસે આવા દુર્ગમ સ્થાનમાં પણ એક સર્પ પ્રગટ થયો અને રાજપુત્ર મરાયો. આનંદની ઘડી શોકની ઘડીમાં ફેરવાઈ ગઈ. દૂર યમદૂતોને પણ આ કરુણપ્રસંગ જોઈ દયા આવી અને તેમણે યમરાજ પાસે માંગી લીધું કે દિવાળીના પાંચ દિવસ જો જે દીપોત્સવ કરે તેમના પર આવો કરુણ કઠોર પ્રસંગ ન આવે.

દિવાળીનો તહેવાર આરોગ્યની દૃષ્ટિએ પણ મહત્વનો છે. વરસાદ પછી ભાદરવાનો તડકો પડતાં, હવામાં દુર્ગંધ ફેલાય અને ઘણા લોકો માંદા પણ પડે. સ્વચ્છતા અને આરોગ્યપ્રદ વાતાવરણ સર્જવામાં આ પર્વનો અમૂલ્ય ફાળો છે. દિવાળી આવતાં પહેલાં જ સાફસૂફી થઈ જાય અને રંગરોગાન પણ થતાં ઘરનો ખૂણેખૂણો પ્રદૂષણ મુક્ત બને. દીપમાળાના અગ્નિથી પણ કેટલાંક જીવજંતુ નાશ પામે છે. જે દિવસે વસ્તીમાંથી નરક નીકળી જાય, હૃદયમાંથી પાપ નીકળી જાય, અંધારી રાતનું અંધારું પણ તેજોમય બની જાય અને માથા પરનું બધું જ કરજ દૂર થઈ જાય એના કરતાં વધારે પવિત્ર દિવસ બીજો કયો હોઈ શકે ?

“ફટાકડા ફટફટ ફૂટે ને દોષ જલાવી નાખે દિવાળી,
જૂનું ઝેર ભુલાવી દઈને, નવા વર્ષને લાવે દિવાળી;
રાવણ મરતો, રામ જીતે છે એ સંદેશ સુણાવે દિવાળી;
નરકાસુરને મારનાર ગીતો ગાતી દિવાળી”

બીજી વાત એમ છે કે જૂના વખતમાં ઉજ્જૈન શહેરમાં વિક્રમ નામે ભલા રાજા હતા. તેઓ રાજા હોવા છતાં પ્રજાના સેવક હતા. તેઓ હંમેશ પ્રજાનું દુઃખ દૂર કરવા તૈયાર રહેતા. પ્રજાએ તેમની સેવાઓની કદર કરી

તેમની યાદગીરી માટે તેમના નામ ઉપરથી વિક્રમ સંવત શરૂ કરી. વિક્રમ સંવતનો છેલ્લો દિવસ તે દિવાળી.

કૃષિ અને ગોપસંસ્કૃતિમાંથી સાવ વીસરાઈ ગયેલા પાંચ હજાર વર્ષ પ્રાચીન દિવાળીના અવસરના મેર-મેરાયાં

પ્રચાર માધ્યમોની ભરમાર અને પશ્ચિમી સંસ્કૃતિના આક્રમણને કારણે સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનનો પવન ગામડાઓને ધમરોળવા મંડ્યો છે. લોકજીવન યંત્ર યુગની આંધીમાં ઉડવા મંડ્યું છે. ગ્રામજીવનમાં ઝડપથી બદલાવ આવવા મંડ્યો છે. વર્ષો જૂની સંસ્કૃતિમાં શાંતિથી જીવનારી ગ્રામ પ્રજાએ શહેરી સંસ્કૃતિ ભણી આંધળી દોટ મૂકવા મંડી છે. શહેરો ફાટફાટ થવા મંડ્યા છે. ગામડા ભાંગવા મંડ્યા છે. આજે ગ્રામપ્રજાના પહેરવેશ, ખાનપાન અને ઘર ખોરડામાં પરિવર્તન આવ્યું છે. પોતાને સુધરેલા ગણાવા માટે જૂના રીતરિવાજોને તિલાંજલિ આપવા મંડ્યા છે. ગામડા કૃષિ આધારિત હોવા છતાં આજે ગામડાંમાંથી ખેતી કરવા લાયક જમીનો તેમજ ગાડા ગયાં. ઉત્તમ ઓલાદનાં ગાયો, બળદો અને અશ્વો ગયા, એની પાછળ પાછળ માનવીના પંડના, પશુઓના અને ઘર ખોરડાંના શણગારો પણ ગયા. એ બધાની સાથે ગામડાની કૃષિ અને ગોપપ્રધાન પ્રજા દિવાળીના અવસરે મેરાયું પ્રગટાવીને ઢોરઢાંખરની સુખાકારી ઇચ્છતી, એ બધા રિવાજો પણ નામશેષ થઈ ગયા છે ત્યારે મારે વાત કરવી છે પાંચથી સાત દાયકા પૂર્વેની કૃષિસંસ્કૃતિના પ્રતીક સમા મેર મેરાયાંની પ્રાચીન પરંપરાની.

ગામડામાં આજે પણ હોળી પ્રગટાવે ત્યારે એ વર્ષમાં પરણેલા નવદંપતી હોળી માતાના દર્શને જઈ, પાણીની ધારાવાડી દઈ નાળિયેર, ખજૂર અને ધાણીચણા હોમી આશીર્વાદ માંગે છે. નવા જન્મેલા દીકરા અને દીકરીને પગે લગાડવા લઈ જાય છે તેમજ એ વર્ષમાં પરણીને સાસરે આવેલી વહુવારુ દિવાળીના દિવસે શેરડીના કટકાની ઉપરથી ચાર ચાર ચીરી કરી તેમાં નાળિયેરની કાયલી મૂકી કપાસિયા અને કપડાની વણેલી વાટ મૂકી, તેલ પૂરી મેરાયું પ્રગટાવે છે અને દીકરીઓ સાથે હાથમાં મેરાયું લઈ ગાતી ગાતી કુટુંબીઓના ઘેર જાય છે.

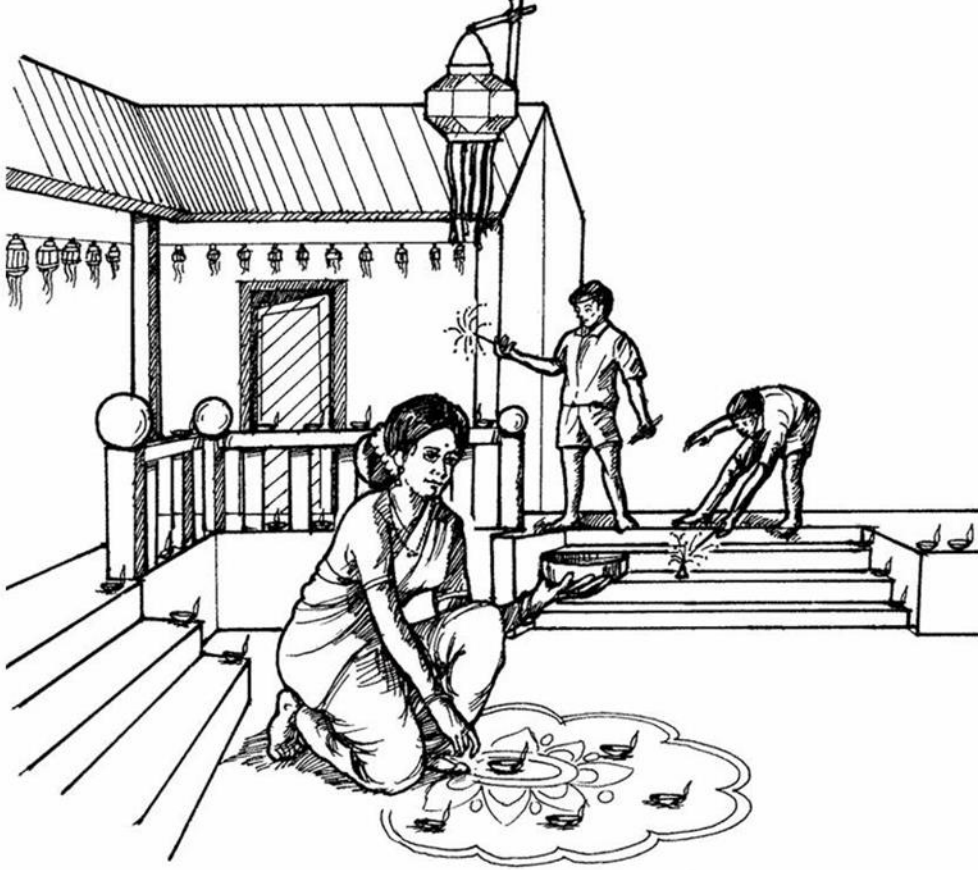
”કાગડી માગડી

મેર મેરાયું

તેલ પુરાવો.”

કુટુંબની સ્ત્રીઓ નવી પરણેતરના હાથમાં બે પાંચ રૂપિયા મૂકી આશીર્વાદ આપી મેરાયામાં તેલ પૂરે છે. એ વર્ષમાં જન્મેલ દીકરાની માતા પણ દિવાળીના દિવસે મેરાયું પ્રગટાવી ફળિયાના પડોશીઓને ત્યાં જાય છે અને આશીર્વાદ માંગે છે અને મેરાયામાં તેલ પુરાવે છે. કુટુંબીઓ બાળકને આશીર્વાદ સાથે પૈસા આપે છે. આ પરંપરા આજે તો લગભગ નામશેષ થઈ ગઈ છે.

ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના સીમાડાની વચ્ચે પાઘડીપને પથરાયેલા ભાલ પંથકના ગામડાઓમાં આજથી પાંચ છ દાયકા પૂર્વે દિવાળીની સંધ્યાએ ગામના કુંભારો ચકલાકડી વડે ચાકડાને ચક્કર ચક્કર ફેરવી તેના પર માટીના પિંડ ચડાવી 'મેરાયા' ઉતારવા બેસતા. ગામ આખાના છોકરાઓની કુંભારવાડે લંગર લાગતી. છોકરાઓ માટીનું કાચું મેરાયું હાથમાં લઈ, થોડીવાર હવામાં સુકાવા દઈ કપાસના છોડની જાડી સાંઠી લઈને તેના પર લગાડતા. એ મેરાયામાં કપાસિયા પૂરતા. કપાસિયાની અંદર કપડાનો તેલવાળો કાકડો મૂકી, તેલ પૂરી મેરાયુ સળગાવતા. અંધારુ થતાં આ પ્રગટાવેલું મેરાયું હાથમાં લઈ તેના અજવાળે કુટુંબના

ઘરોમાં તેલ પુરાવવા જતા. પછી વાડામાં અને ઢાળિયામાં બાંધેલા ઘરના બળદ, વાછરડા, ગાયો, ભેંસો વગેરે ઢોરઢાંખરને બતાવવા જતા. ઘરના જાનવર મેરાયુ સૂંઘે અને પછી ડેલીની એક બાજુની દીવાલે ઊભું મૂકી દેતા. એક એક ખેડૂતના ઘરનો આ રિવાજ. એની પાછળની લોકમાન્યતા એવી છે કે એનાથી ઢોરમાં રોગચાળો આવતો નથી, માલઢોર સાજા નરવાં રહે છે. આ પરંપરાનું પગેરુ ભાલ પંથક વટાવીને સૌરાષ્ટ્રમાં અને ઉત્તર ગુજરાતના ખેડૂતોમાં પણ જૂના કાળે જોવા મળતું.

દિવાળીના દિવસે ગામને અને ખેડૂતોને સમૃદ્ધિ આપનાર ગાયો, બળદો અને ભેંસોનું દર્શન કૃષિસંસ્કૃતિમાં શુભ મનાયું છે. આ દિવસોમાં ગાયો, ભેંસો, બળદો અને વણજારાના પોઠિયાના શિંગડાંને તેલ લગાડવામાં આવે છે. કેટલાક જાનવરોને રંગથી રંગવામાં આવે છે. ગાયોને ગોંદરે ઘાસ ખવડાવવામાં આવે છે. ઘી, દૂધ, દહીં એ શરીરના પોષણ અને આરોગ્ય માટે જરૂરી ચીજો છે. એ આપનાર ગાયો, ભેંસો વગેરેનો તથા ખેતી દ્વારા અઢળક ધાન્ય ઉપજાવનાર બળદોને આ રીતે સત્કારવાનો ભાવ આ રિવાજ પાછળ રહેલો જોઈ શકાય છે. એમાં પરિવારના સભ્યો સમા પાળેલા પશુઓ પ્રત્યે પ્રેમ અને સદ્ભાવ રાખવાનું તથા તેમની રક્ષા અને સંવર્ધન કરવાનું સૂચન સમાયેલું છે.

કૃષિસંસ્કૃતિના અભિન્ન અંગ ગણાતા જાનવરો જોડે મેરાયાંની પરંપરા પ્રાચીન કાળે કેવી રીતે જોડાઈ તેની રસપ્રદ વાત આ રીતે નોંધવામાં આવી છે. પ્રાચીન કાળે ગોપ લોકો ઇંદ્રની પૂજા કરતા હતા અને ઘી-દૂધમાંથી જાતજાતના પકવાનો બનાવીને ઇંદ્રને ભોગ ધરાવી અર્પણ કરતા. એકવાર ગોકુળમાં ગોવાળિયાઓ આ પ્રમાણે ઇંદ્રચક્ર દ્વારા ઇંદ્રદેવની પૂજા કરી રહ્યા હતા જ્યારે શ્રીકૃષ્ણએ પૂછ્યું:

‘આજે તમે બધા કયા દેવનો ઉત્સવ મનાવી રહ્યા છો ?’

ગોવાળિયાઓએ ઉત્તર આપ્યો કે, ‘આ મહોત્સવ કોઈ સામાન્ય દેવતાનો નથી. આ તો ઇંદ્રનો યજ્ઞ છે. આ યજ્ઞથી પ્રજા સુખી થાય છે.’ ત્યારે શ્રીકૃષ્ણએ કહ્યું: ‘આ ગોવર્ધન પર્વત જ સર્વ સુખો આપનારો અને આપણું હિત કરનારો છે એથી ઇંદ્રની પૂજા કરતાં ગોવર્ધનની પૂજા કરવી વધારે યોગ્ય છે.’

ગોવાળિયાઓ પૂછવા લાગ્યા કે, ‘ગોવર્ધનની પૂજા કરવાથી આપણને કેવો લાભ મળે ?’ ત્યારે કૃષ્ણએ કહ્યું: ‘ગોવર્ધન પર્વત આપણી ગાયોને ઘાસ પૂરું પાડે છે. આપણને જરૂરી વસ્તુઓ એમાંથી જ મળે છે. આપણે તળેટીમાં ગોવર્ધનના આશ્રયે રહીએ છીએ માટે એની પૂજા કરવી જોઈએ.’

આથી ગોવાળિયાઓએ ઇંદ્રની પૂજા બંધ કરી ગોવર્ધન પર્વતની પૂજા શરૂ કરી. શ્રીકૃષ્ણે પોતાના આધિદેવિક સ્વરૂપે ગોવર્ધનમાં પ્રવેશ કર્યો અને વ્રજવાસીઓએ ચડાવેલા બધા પદાર્થોનું ભક્ષણ કર્યું. આ વાત નારદે જઈને ઇંદ્રને કહી. આ જાણી ઇંદ્ર ખૂબ જ ક્રોધિત થયા અને પ્રલયકાળ જેવા બારે મેઘોને એક સામટા તૂટી પડવા આજ્ઞા કરી.

‘ઇંદ્ર ક્રોપ કિયો વ્રજ ઉપર

બરસત મુસલ ધારણ.’

એ મુજબ વ્રજની ભૂમિ ઉપર બારે મેઘ ખાંગા થયા અને સાંબેલાધારે વરસાદ વરસાવવા મંડયો. ગોવાળો પોતાની ગાયો અને વાછરડા સાથે ગોવર્ધન પર્વતની જુદી જુદી બખોલો અને ગુફાઓમાં સંતાઈ ગયા. વ્રજની ધરતી જળબંબાકાર બની ગઈ. યમુના નદીમાં ભયંકર પૂર આવ્યું. વ્રજવાસીઓ વ્યાકુળ થઈ ગયા. શ્રીકૃષ્ણ સૌને લઈને ગોવર્ધન પાસે ગયા. તેમણે હાથની ટચલી આંગળીથી ગોવાળિયાઓની સહાયથી ગોવર્ધન ઊંચકી લીધો અને તેની નીચે બધા વ્રજવાસીઓએ અને ગાયોએ આશ્રય લીધો. ઇંદ્ર વરસાદ વરસાવીને થાક્યો. છેવટે તેને ખબર પડી કે શ્રીકૃષ્ણ તો ત્રિલોકીનાથ ભગવાન છે. બારે ય મેઘોને પાછા ખેંચી લઈ ઇંદ્ર ભગવાનના શરણે આવ્યા અને પોતાના અપરાધની ક્ષમા માંગી.

વરસાદ બંધ પડ્યો. આકાશમાંથી વાદળો વેરાવા મંડયા. ધીમે ધીમે પાણી બધું ઉતરી ગયું. કહેવાય છે કે આ દિવસ આસો વદી અમાવસ્યાનો એટલે દિવાળીનો હતો. સાંજના સઘળું પાણી ઉતરી ગયું હોવાથી તે રાત્રિએ બધા ગોપ બાળો જુદી જુદી જગ્યાએ સંતાયેલા ગોવાળોને શોધી કાઢવા ઉત્સુક બન્યા. શ્રીકૃષ્ણે તેમને પર્વત પર ઊગેલા વૃક્ષોમાંથી દોઢ બે હાથ લાંબા દંડા કાપી લાવવા કહ્યું, એના છેડા પર ચાર ચીરા પાડી તેમાં ધીથી પલાળેલા ચીંથરાં અને રૂના કાકડા નાખીને સળગાવ્યા. આમ લીલા લાકડામાંથી કામચલાઉ મશાલો બનાવી આ સળગતી મશાલો હાથમાં લઈને તેના અજવાળે બધા ગોપગ્વાલો એક ગુફામાંથી બીજી ગુફામાં ગોવાળોના કુટુંબોને શોધતા ફરવા લાગ્યા. દરેક જગ્યાએ જઈને ત્યાંના માણસોને પૂછતાં કે:

ગાવડી માવડી

મેળ મેળૈયા ?

અર્થાત્: તમારી ગાય માતાઓનો મેળ મળી ગયો ? પશુઓ હેમખેમ છે ને ? ખૂટતા કરતા તો નથી ને ?

પેલા ગોવાળો અને ગોપિકાઓ બરાબર મેળ મળી ગયો છે એમ બોલી તેમની મશાલોમાં ધી પૂરતા. મશાલચીઓ ત્યાંથી બીજી ગુફામાં જતા. આમ બધે ફરી વળ્યા. સૌ ગોવાળોને આશ્વાસન મળ્યું.

પછી બીજે દિવસે બેસતા વર્ષના દિવસે સૌએ નવા અન્નમાંથી જુદી જુદી વાનગીઓ બનાવી નવા વર્ષનો ઉત્સવ ઉજવ્યો. કહેવાય છે કે ત્યારથી આપણે ત્યાં દિવાળીની રાત્રે નાના બાળકો ‘મેરમેરૈયા’ લઈ દરેક

મહોલ્લામાં ઘેર ઘેર ફરે છે. 'ગાવડી માવડી મેરમેરૈયા ?' એ વાક્યના અપભ્રંશરૂપે 'કાગડી માગડી મેરમેરૈયા ?' અથવા તો 'કાગડી માગડી તેલ પુરાવો' એમ બોલે છે. જૂના કાળે કાઠિયાવાડના ખેડૂતો પોતાની વાડીઓમાં થતી શેરડીના સાંઠાના ડંડા બનાવી ઉપરથી ચાર ચીરા કરી નાળિયેરની કાચલીમાં કપાસિયા, રૂ અને તેલ નાખી મેરાયું બનાવતા. બહેનો અને દીકરીઓ તેને કુટુંબમાં અને ગામમાં ધી તેલ પુરાવવા નીકળતી.

ગોપ અને કૃષિ જીવનની આ પરંપરાનો સંબંધ આપણા પુરાણો આમ શ્રીકૃષ્ણની સાથે સાંકળે છે એટલે મેરાયાની પરંપરા પાંચ હજાર વર્ષ પુરાણી હોવાનું કહેવાય છે. આટલાં વર્ષો પૂર્વે શ્રીકૃષ્ણ ગોકુળ, મથુરા અને વૃંદાવન છોડી, ગાયો, ગોપ, ગોવાળો અને ત્યાંના લોકસમૂહ સાથે સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા. અહીં ગોપ સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો. કૃષિ અને ગોપસંસ્કૃતિએ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છને અનેક ઉત્સવો, તહેવારો, પર્વો, મેળા, રાસ, રાસડા અને ગરબાની રૂડી ભેટ આપી. શ્રીકૃષ્ણના ધામમાં ગયા પછી સૌરાષ્ટ્રની ધરતી પર આવી પરંપરાઓ ચાલુ રહી. કેટલીક કાળના પ્રવાહમાં લુપ્ત થઈ ગઈ અને કેટલીક અવશેષરૂપે ટકી રહી છે. તેમાં રાત્રિના ગાઢ અંધકારમાં અજવાળું પાથરતા મેરાયાનો પણ સમાવેશ થાય છે.

દીપક કનકસિંહ

સંકલનકર્તા

આ લેખના ગુજરાતી ભાષાકીય સુધારો કરી આપવા બદલ હું મારા ભાઈ પ્રદીપ વસંતલાલનો નિષ્ઠાપૂર્વક આભાર વ્યક્ત કરું છું.